

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No.54, 2026, pp. 133-150

Received:03/08/2025 Accepted: 30/11/2025

Identification and Analysis of the Secondary Meanings of the Imperative Verb in *Siyasat-nameh* of Khawaja Nizam ul-Mulk Tusi

Mohammad Sadegh Basiri *

Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran
ms.basiri@gmail.com

Najmeh Hosseini Sarvari

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran
hosseini.sarvari@gmail.com

Reyhaneh Baluch

PhD. Student, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran
reyhaneh.bloch3468@gmail.com

Abstract

Khawaja Nizam ul-Mulk Tusi presented his political thought in *Siyasat-nameh* through a preface and a series of didactic anecdotes. This work has profound literary, historical, and political layers. The present study focuses on how the secondary meanings of the imperative verbs function in the prose of Khawaja Nizam ul-Mulk. In *Siyasat-nameh*, the imperative is the most important part of performative (insha'i) sentences. Because of the didactic nature of the book, the author has most frequently used the imperative in its secondary sense of guidance and instruction. Since the text was written for kings and state officials, a close examination of Nizam ul-Mulk's use of secondary meanings of imperative sentences not only reveals some of the reasons for the book's success and durability but also provides a clearer insight into his political thought. Based on the findings, the highest frequency of secondary meanings of the imperative in *Siyasat-nameh* belongs to encouragement (targhib) and guidance (irshad), and the lowest frequency belongs to equation (tašwiya). The results also show that Nizam ul-Mulk, in some passages—especially in the preface parts of the chapters—has expressed imperative content in declarative form out of respect for the addressee (the king).

Keywords: Khawaja Nizam ul-Mulk Tusi; *Siyasat-nameh*; Secondary Meanings of the Imperative Verb.

*Corresponding author

Basiri, M. S. , Hosseini Sarvari, N. and Balooch, R. (2026). Keywords: Khwāja Nizām al-Mulk Ṭūsī; Siyāsāt-nāma; secondary meanings of the imperative verb.. *Literary Arts*, 18(1), 133-150.

2322-3448 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/liar.2025.146187.2490

Introduction

Khawaja Nizam ul-Mulk is the most important theorist of political thought in the Islamic period, and his *Siyasat-nameh* is among the key writings of the Iranian-Islamic tradition of political advice. Its fundamental organizing idea is the notion of the ideal kingship (Tabaṭaba'i, 1999, pp. 142–143). His views are the outcome of “the experience he collected over long years of vizierate, which he gathered in *Siyasat-nameh*, a work that today is counted among the finest Persian prose texts” (Safa, 1984, p. 36).

Among the political *Andarz-namas* that had been written in Iran before and after Islam, *Siyasat-nameh* holds a special position. The aim of the present study is to analyze the rhetorical aspect of imperative sentences in Khawaja Nizam ul-Mulk's *Siyasat-nameh*. Attention to this aspect of the secondary meanings of imperatives is necessary because of the primary audience of the work—Sultan Malikshah Seljuq—and, as the author himself states, “all kings and holders of authority” who “cannot dispense with having and knowing this book” (cf. Nizam al-Mulk, 1965, p. 2). To this day, and to the best of the researcher's knowledge, no independent research has been conducted specifically on the secondary meanings of the imperative in *Siyasat-nameh*.

Materials and Methods

This study is fundamental in nature. The data collection procedure consisted of identifying all imperative sentences in *Siyasat-nameh*, classifying them according to their secondary rhetorical purposes, and then analyzing the data. Finally, the findings were presented statistically and in the form of charts.

Research Findings

In this study, all imperative sentences in Khawaja Nizam al-Mulk's *Siyasat-nameh* were identified and classified on the basis of their secondary purposes. The aim, besides analyzing the different secondary meanings of the imperative, was to provide a frequency-based account of how imperative sentences with secondary meanings are used in the work. Such an investigation can help explain one of the reasons for the work's success and longevity, and can also shed light on some linguistic features of the book and on Nizam al-Mulk's artistry in composing one of the finest specimens of Persian prose.

The aim of the current study is the examination of the secondary meanings of the imperative in *Siyasat-nameh* by Khawaja Nizam ul-Mulk Tusi. For this purpose, all imperative sentences in the text were identified, analyzed, and classified. The findings show that the most frequent secondary meaning of the imperative in *Siyasat-nameh* is encouragement, guidance, and instruction, which is fully consistent with the didactic nature of the book. In total, 310 imperatives were used with the purpose of encouragement, and 240 imperatives with the secondary purpose of guidance and instruction. In addition, the text contains 61 imperatives in the sense of supplication (*du'a*), 57 imperatives in the sense of desire (*tamanni*), 81 imperatives in the sense of entreaty (*iltimas*), 43 in the sense of seeking compassion (*istirham*), 56 in the sense of threatening, 6 imperatives with the secondary purpose of equating (*taşwiya*), 73 imperatives in the sense of admonition, 36 in the sense of blame, and 11 imperatives in the sense of mockery.

Discussion of Results and Conclusions

Considering the results of the present study, because Nizam ul-Mulk wrote the book for Malikshah and, more generally, for kings and rulers, his status as author and vizier is hierarchically lower than that of his addressee (the king). For this reason, in the prefaces to the chapters, he often conveys an imperative meaning through a declarative structure and avoids issuing a direct imperative to the sultan. Consequently, the frequency of compound metaphorical usage (i.e., using a declarative form for an imperative intent) is high in his prose. He then expands and develops these imperative notions of the preface in the form of anecdotes.

Taken as a whole, *Siyasat-nameh* is a work of didactic literature, and therefore, in most cases, the imperative clauses are employed in the secondary sense of guidance and instruction, which is one of the most important secondary meanings of the imperative. Overall, Nizam ul-Mulk uses the imperative in the book in two main ways: first, in the prefaces to the chapters, indirectly and in metaphorical/declarative form for the purpose of practical instruction to the king; and second, within the internal discourse of the anecdotes, where he uses the imperative with a variety of rhetorical purposes.

شناسایی و تحلیل معانی ثانوی فعل امر در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی

محمدصادق بصیری* ، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران

ms.basiri@gmail.com

نجمه حسینی سروری، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران

hosseini.sarvari@gmail.com

ریحانه بلوچ، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران

reyhaneh.bloch3468@gmail.com

چکیده

ابوعلی حسن بن علی بن اسحاق، مشهور به خواجه نظام‌الملک طوسی از برجسته‌ترین نویسندگان ایران در کتاب *سیاست‌نامه* (سیرالملوک) اندیشه‌های سیاسی خود را دور از هرگونه پیچیدگی لفظی کلام، در قالب دیباچه و حکایت‌ها بیان کرده است. این کتاب از نظر ادبی، تاریخی و سیاسی لایه‌های عمیقی دارد و از زیباترین نمونه‌های نثر مرسل فارسی است. در این پژوهش چگونگی کارکرد معانی ثانوی فعل امر در نثر *سیاست‌نامه* بررسی شده است. فعل امر مهم‌ترین بخش جملات انشایی در *سیاست‌نامه* است. نویسنده به دلیل محتوای تعلیمی این کتاب، فعل امر را بیشتر در معنای ثانوی ارشاد و راهنمایی به کار برده است. از آنجاکه متن برای مطالعه شاهان و کارگزاران حکومتی نوشته شده است، دقت نظر بر چگونگی بهره‌بردن نویسنده از معانی ثانوی جملات امری، می‌تواند علاوه بر آشکار ساختن برخی دلایل توفیق و ماندگاری کتاب، شناخت دقیق‌تری از اندیشه نظام‌الملک نیز به دست دهد. این پژوهش از نوع بنیادی است و روش انجام کار، دسته‌بندی بسامدی و تحلیل شواهد است. باتوجه به یافته‌های این پژوهش، بیشترین فراوانی کاربرد معنای ثانوی فعل امر در *سیاست‌نامه*، مربوط به «ترغیب و ارشاد» و کمترین فراوانی آن متعلق به «تسویه» است. همچنین نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که خواجه نظام‌الملک در برخی فرازها و به‌خصوص در دیباچه فصل‌ها، به سبب احترام به مستمع (پادشاه) جمله امری را به صورت خبری بیان کرده که مجاز مرکب از فعل امر است.

کلید واژه‌ها: خواجه نظام‌الملک طوسی، *سیاست‌نامه*، معانی ثانوی فعل امر

* مسؤول مکاتبات

بصیری، محمدصادق، حسینی سروری، نجمه و بلوچ، ریحانه. (۱۴۰۵). شناسایی و تحلیل معانی ثانوی فعل امر در *سیاست‌نامه* خواجه نظام‌الملک طوسی، *فنون ادبی*،

۱۸ (۱)، ۱۳۳-۱۵۰.

۱. مقدمه

سیاست‌نامه‌ها یا اندرزنامه‌های سیاسی، از انواع مهم نوشته‌های تعلیمی و فکری در تاریخ ایران قبل و بعد از اسلام هستند که «با نام‌های گوناگونی مانند اندرزنامه‌ها، آیین‌نامه، ارشادنامه، نصیحة‌الملوک، آئینه شاهی و... خطاب به فرمانروایان و توسط فقیهان، فیلسوفان و بعضاً عرفا و بزرگان صوفیه تحریر می‌شدند و با توجه به شرایط تاریخی سیاسی ظهور آن‌ها، خصایص ویژه‌ای داشتند» (فیرحی، ۱۳۷۸، ص. ۷۴-۷۵). به عقیده عنایت (۱۳۶۴، ص. ۳۵)، آنچه در سیاست‌نامه‌ها و به قلم نوابغی مثل خواجه نصیرالدین طوسی و سیاستمدارانی مثل خواجه نظام‌الملک نوشته شده است، «نظریه‌ای راجع به پادشاهی است که به روشنی متأثر از عقاید و آرای ایرانیان پیش از اسلام راجع به حکومت است؛ هرچند به هیئت مناسب اسلامی آراسته شده است» (فیرحی، ۱۳۷۸، ص. ۷۴-۷۵). سیاست‌نامه‌نویسی را نه یک جریان مستقل بلکه جزئی از قلمرو گسترده فقه و فلسفه عملی و منظم به آن حوزه و جزئی از دانش سیاسی مسلمان می‌داند که «به اعتبار گرایش‌های علمی نویسندگان آن‌ها، بر مبنای اعتقادی، فقهی و فلسفی خاصی استوار بودند که غالباً در مقدمه یا فصول نخست این نوشته‌ها ملحوظ بود. اما به عقیده طباطبایی (۱۳۸۵، ص. ۷۷) سیاست‌نامه‌نویسی دوره اسلامی در ادامه سنت اندرزنامه‌نویسی ساسانی تدوین شده و «جریان عمده اندیشه سیاسی در دوره اسلامی است. خواجه نظام‌الملک، مهم‌ترین نظریه‌پرداز اندیشه سیاسی در دوره اسلامی و سیاست‌نامه‌او از نوشته‌های پراهمیت سنت اندیشه سیاسی ایران شهری است که مفهوم بنیادین آن، شاهی آرمانی است» (طباطبایی، ۱۳۷۹، ص. ۱۴۲-۱۴۳). با وجود این، طباطبایی به این نکته اشاره می‌کند که توجه خواجه به نظریه ایران‌شاهی آرمانی باستانی و کوشش برای جمع آن با نظریه سلطنت در دوره اسلامی، از مهم‌ترین ویژگی‌های اندیشه سیاسی اوست (طباطبایی، ۱۳۸۵، ص. ۶۳)؛ به عبارتی، «خواجه نظام‌الملک، نظریه شاهی آرمانی را به برخی خلیفگان و شاهان دوره اسلامی تعمیم داده است. این جابه‌جایی، در شرایطی امکان‌پذیر شده که خواجه از نظام شاهی آرمانی فاصله گرفته و تفسیری مبتنی بر واقع‌گرایی سیاسی دوره اسلامی عرضه کرده است» (طباطبایی، ۱۳۸۵، ص. ۸۸). در هر حال، دیدگاه‌های خواجه نظام‌الملک، حاصل «تجاریبی است که او در سالیان ممتد وزارت فراهم آورده بود و آن‌ها را در سیاست‌نامه گرد آورد که امروز، یکی از جمله بهترین آثار ادبی فارسی محسوب می‌شود» (صفا، ۱۳۶۳، ص. ۳۶).

سیاست‌نامه نظام‌الملک در میان اندرزنامه‌های سیاسی که از دیرباز در تاریخ ایران قبل و بعد از اسلام نوشته می‌شدند، به قدری دارای اهمیت است که «همه این نوشته‌ها به اعتبار سیاست‌نامه خواجه، با عنوان شایع سیاست‌نامه معروف‌اند؛ رساله‌هایی با نام‌های گوناگونی مانند اندرزنامه‌ها، آیین‌نامه، ارشادنامه، نصیحة‌الملوک، آئینه شاهی و... که خطاب به فرمانروایان و توسط فقیهان، فیلسوفان و بعضاً عرفا و بزرگان صوفیه تحریر می‌شدند و با توجه به شرایط تاریخی سیاسی ظهور آن‌ها، خصایص ویژه‌ای داشتند؛ هریک از آن‌ها اندرزهای پندآمیزی بودند که به‌منظور راهنمایی عملی امیر یا سلطان خاص نوشته شده و برای ایجاد تنوع و کاستن از ملال، به نقل‌ها، حدیث‌ها و حکایت‌های شیرین آمیخته شده‌اند» (فیرحی، ۱۳۷۸، ص. ۷۴-۷۵).

تألیف سیاست‌نامه، بنابه اشاره صریح خواجه در مقدمه کتاب، به اشاره سلطان ملک‌شاه سلجوقی بوده است و «چون پادشاه آن را پسندید، بس مختصر بود، بعد از آن درافزود و نکته‌هایی که لایق هر بابی بود، در او زیاد کرد و به لفظ هرچه روشن‌تر و آسان‌تر شرح داد» (صفا، ۱۳۶۹، ص. ۹۰۷). این کتاب یکی از بهترین متن‌های نثر فارسی و «در سلاست انشا و جزالت عبارت و روشنی مطالب و تنوع موضوع در میان کتب فارسی کم‌نظیر است» (صفا، ۱۳۶۳، ص. ۳۶). «سیاست‌نامه کتابی است نوشته‌شده در قالب نثری ساده و زیبا، با جملات کوتاه خوش‌آهنگ که هر موضوعی در آن در نهایت تمامی و وضوح بیان شده است و نمونه‌ای است کامل و خوب از نثری بلیغ که پس از قرن‌ها، هر فارسی‌دانی هنگام مطالعه آن از شیوایی و استواری

نثر کتاب لذت می‌برد» (رک. یوسفی، ۱۳۵۷، ص. ۱۴۰). ویژگی کم‌نظیر نثر سیاست‌نامه، دلیلی است برای اینکه این کتاب، موضوعی درخور توجه برای تحلیل بلاغی متن و تحلیل و شناسایی شگردهای بلاغی نویسنده در تألیف متن باشد. هدف این مقاله، تحلیل جنبه‌های بلاغی جملات امری در سیاست‌نامه است؛ دقت‌نظر بر این وجه از معانی ثانوی جملات، به دلیل توجه به مخاطب اصلی کتاب، یعنی سلطان ملک‌شاه سلجوقی و چنان‌که خواجه آورده، همه پادشاهان و خداوندان فرمانی است که آن‌ها را از داشتن و دانستن این کتاب چاره نیست (رک: نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲).

بر این اساس، نظام‌الملک، وزیر باتدبیر و نویسنده چیره‌دست، قطعاً سطوت سلطانی مخاطب خاص خود را پیش چشم داشته و همین امر، شناسایی و دقت‌نظر در شیوه کاربرد فعل امر و معانی ثانوی آن را در سیاست‌نامه او مهم و ضروری جلوه می‌دهد. روش کار مبتنی است بر شناسایی و دسته‌بندی تمام جملات امری سیاست‌نامه و سپس، توصیف و تحلیل آن‌ها براساس آموزه‌های علم معانی در باب معانی ثانوی جملات. این پژوهش و نتایج آن می‌تولند در پژوهش‌های بعدی درباره سیاست‌نامه و دیگر متون نثر تعلیمی ادبیات فارسی، برای پژوهشگران و علاقه‌مندان ادبیات فارسی و مطالعات بلاغی مفید باشد؛ علاوه بر این، همچنان که یوسفی (۱۳۵۷، ص. ۱۴۱) گفته در روزگار ما که نثر فارسی به سادگی گرایش یافته است، تأمل در سیاست‌نامه از نظر نویسندگی نیز سودبخش خواهد بود.

۱-۱. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشی با موضوع معانی ثانوی امر در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی انجام نشده است. به‌طور کلی پیشینه این مقاله تمام پژوهش‌هایی است که در زمینه معانی ثانوی جملات امری در ادبیات فارسی انجام شده و از آن جمله است: کاردانی و مال میر (۱۳۸۸) در مقاله «بررسی نقش‌های معنایی جملات پرسشی و امری در قصاید خاقانی» بررسی معانی ثانوی امر در شعر خاقانی، نوزده مورد از معانی امر را برشمرده‌اند که از این میان، «تقاضا و درخواست» و «خواهش» و سپس، «پند و اندرز» و «تشویق و ترغیب»، بیشترین و «استرحام» کمترین کاربرد و فراوانی را در اشعار شاعر به خود اختصاص داده‌اند. ماهیار و افضل‌ی راد (۱۳۹۳)، در بررسی هفتصد و چهارده غزل سعدی، سی‌ودو غرض ثانوی را برشمرده‌اند؛ پرسامدترین این اغراض به ترتیب «تمنی و آرزو»، «ارشاد»، «استرحام»، «ترغیب و تشویق»، «دردمندی و التماس» بوده و به این نتیجه نیز دست یافته‌اند که سعدی گاه در یک جمله امری، معانی متعدد را هم‌زمان بیان کرده است. هاتفی اردکانی و ایزدیار (۱۳۹۹)، در بررسی «معانی ثانوی امر در غزل‌های کلیم کاشانی» در مجموع پانصدونود غزل از سروده‌های شاعر، نه معنی ثانوی یافته‌اند. نتایج این مقاله نشان می‌دهد که در اشعار کلیم کاشانی کاربرد فعل امر در معنی «آرزو، تمنّا و تقاضا» اولین و بیشترین بسامد را به خود اختصاص داده است و پس از آن، فعل امر در معنی ارشاد و نصیحت بیشترین بسامد را دارد.

ذبیح‌پور، خلیلی و حق‌جو (۱۴۰۰) در مقاله «تحلیل اغراض ثانوی فعل امر در اشعار اجتماعی مجموعه آینه‌ای برای صداها»، به این نتیجه رسیده‌اند که شفیعی کدکنی امر را در معانی ترغیبی، آرزومندی، التماسی، ارشادی و هشدار و در کنار کاربردهای تلویحی دیگری چون بیان شگفتی، تعجیز و تهدید به‌شکلی هنرمندانه برای تصویرسازی در شعر خود به خدمت گرفته است. بیگی، سیدصادقی و اردلانی (۱۴۰۱) در «بررسی سبک و شیوه مولانا در ساختار جمله‌های امری در دفتر سوم مثنوی شریف»، به این نتیجه رسیده‌اند که در دفتر سوم مثنوی همه مولانا همه اغراض ثانوی امر دیده می‌شود و پرکاربردترین این اغراض عبارت‌اند از: ارشاد، استرحام، تمنی و آرزو، ترغیب و تشویق، دردمندی و التماس و اظهار.

بصیری، حسینی سروری و جهانشاهی افشار (۱۴۰۱) در مقاله «معانی ثانوی امر در اشعار اقبال لاهوری»، ده غرض ثانوی امر را در هفتصد و هفتاد مورد کاربرد امر مشخص و تحلیل کرده و به این نتایج دست یافته‌اند که در ۵۰ درصد کاربرد معانی ثانوی امر، هدف تحذیر و تنبّه و ارشاد مخاطب بوده و شاعر از نظر دانش و آگاهی در جایگاه برتری نسبت به مخاطب قرار دارد و در اغلب مواردی که شاعر با مخاطب هم‌پایه خود سخن می‌گوید، بیشترین معنای ثانوی جملات امر، ترغیب مخاطب است. براساس این پژوهش، وقتی خطاب شاعر با خداوند و همچنین مخاطب غایب و مجازی است، جایگاه شاعر پایین‌تر از مخاطب قرار گرفته و فعل امر در معنای دعا یا تمنا به کار رفته است.

۲. فعل امر و معانی ثانوی آن

عبدالقاهر جرجانی در *دلائل الاعجاز*، علم معنی را «علم نظم» می‌داند و معتقد است که «مدار نظم، بر پایه مقاصد نحوی و براساس وجوه و اشکال کلامی است که آن مقاصد نحوی در آن کلام تحقق می‌یابد» (جرجانی، ۱۳۸۳، ص. ۹۳)؛ بنابراین از نظر او، علم معنی، علم نحو است و نه کلمه. توجه او معطوف به جمله و چگونگی رسیدن آن به معناست (رک. جرجانی، ۱۳۸۳، ص. ۶۳۸). به باور شفیعی کدکنی نیز معنی را باید در بافت و کاربرد شناخت (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱، ۱۳۶۳، ص. ۱۷۴)، زیرا موضوع علم معنی چگونگی افاده معانی است و اینکه متکلم بلیغ، از کلام مطابق به مقتضای حال اراده می‌کند» (نک. رجایی، ۱۳۴۰، ص. ۲۳).

از آنجاکه «منظور از زبان و فراگرفتن آن بیان ما فی الضمیر و تفاهم با دیگران است و یگانه قسمتی از زبان که ما را بدین منظور می‌رساند و مقصود ما را به دیگران می‌فهماند جمله است» (رک. خیام‌پور، ۱۳۷۳، ص. ۲۳). منظور جمله مجموع یک یا چند کلمه است که پیام کاملی را از گوینده به شنونده برساند. معنای نخستین که از ترکیب و ترتیب الفاظ برمی‌آید و در علم نحو اصل معنی است و معانی دومین غرض‌هایی است که سخن برای آن گفته شده است (رک. هاشمی، ۱۹۶۰، ص. ۸۰). بنابراین «در علم معانی از جملاتی بحث می‌شود که بدون قرینه لفظی می‌توانند در معنای دیگری به کار روند و از آن جهت علم معانی نام دارد که از معانی ثانوی جملات بحث می‌کند» (رک. شمیسا، ۱۳۷۴، ص. ۱۳).

جمله به دو نوع خبری و انشایی تقسیم می‌شود و تفاوت این دو در احتمال صدق و کذب است. «کلام هرگاه فی حد ذاته قابل اتصاف به صدق و کذب باشد، یعنی توان گفت راست است یا دروغ، آن را خبر گویند و هرگاه این چنین نباشد، آن را انشا نامند» (رجایی، ۱۳۴۰، ص. ۲۳). تعریف انشا و انواع آن در تمام کتاب‌های معانی یکسان است و به دو نوع طلبی و غیرطلبی تقسیم می‌شود. «طلبی آن است که دلالت کند بر طلب امری که لامحاله استدعا می‌کند مطلوبی را که به اعتقاد متکلم حاصل نیست در وقت طلب و آلا طلب به آن تعلق نگیرد؛ زیرا طلب امر حاصل، محال است. غیرطلبی آن است که بر طلب امری دلالت نکند؛ مانند افعال مدح و ذم» (رجایی، ۱۳۴۰، ص. ۱۳۲).

در جمله امری از کسی می‌خواهیم که کاری را انجام دهد یا حالتی را بپذیرد. مانند: بیا، بخوان، هشیار باش (ناتل خانلری، ۱۳۶۸، ص. ۱۲۱). به عبارتی، امر «طلب انجام فعل است به طریق استعلا بدین معنی که آن که امر می‌کند بر کسی که فرمان می‌برد برتری داشته باشد، در غیر این صورت، کسی که امر می‌کند به بی‌ادبی متهم می‌گردد» (صادقیان، ۱۳۸۲، ص. ۱۰۷) و انواع آن، عبارت است از تمنی، استفهام، امر، نهی و ندا. «امر طلب حصول فعل است بر سبیل استعلا؛ یعنی در حالتی که طالب خود را در شأن و مرتبه بالاتر از کسی که از او طلب می‌کند بداند؛ خواه در حق واقع چنین باشد یا نه» (صادقیان، ۱۳۸۲، ص. ۱۴۹). اما «امر علاوه بر خواستن به طریق استعلا، ممکن است در مورد دعا و تمنی و استرحام و تهدید و تعجیز و ارشاد و تخییر و تعجب و غیره آید» (صفا، ۱۳۳۷، ص. ۲۸).

در این پژوهش، تمام جملات امری سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک، شناسایی و براساس اغراض ثانوی جملات دسته‌بندی شده‌اند. هدف علاوه‌بر تحلیل انواع معانی فعل امر، ارائه شرحی بسامدی از کاربرد جملات امری در معانی ثانوی آن‌ها در این کتاب است. این پژوهش یکی از دلایل پختگی نثر سیاست‌نامه و گوشه‌ای از ویژگی‌های زبانی کتاب و هنر خواجه نظام‌الملک در تألیف یکی از بهترین نمونه‌های نثر فارسی را شرح دهد.

۱-۲. ترغیب؛ ارشاد و راهنمایی

منظور از ترغیب آن است که «گوینده با به‌کارگیری آن‌ها دیگری را به انجام کاری وامی‌دارد و بیانگر خواسته‌های گوینده است که شامل فرامین، دستورات، درخواست‌ها و پیشنهادها هستند» (یول، ۱۳۸۷، ص. ۷۵). تجلیل در تعریف غرض ارشاد گفته است: «این امر در حقیقت راهنمایی اخلاقی و اجتماعی است که متضمن خیر و صلاح، رستگاری و فلاح آدمی است» (تجلیل، ۱۳۹۷، ص. ۱۹).

پرکاربردترین معنای ثانوی جملات امری در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی، ترغیب است. بیشترین کاربرد جملات امری حکایت‌ها و گفتگوی بین شخصیت‌ها نمود یافته است. حدود ۵۵۰ جمله امری در معنای ترغیب، ارشاد و راهنمایی آورده شده است. در دیباچه هر فصل، خواجه نظام‌الملک طوسی در قالب جملات خبری (در معنای امری) به ارشاد و راهنمایی پادشاه پرداخته است. درواقع، مقام وزیر (گوینده) نازل‌تر از پادشاه است به‌همین دلیل جمله امری را با بیان خبری آورده و از امر مستقیم خودداری کرده است.

در مقدمه فصل بیست‌وششم، اندر بار دادن خاص و عام، برای ارشاد و راهنمایی پادشاه، چنین آورده است: «بار دادن را ترتیبی آید، اول خویشاوندان درآیند پس از آن معروفان و حشم، پس از آن دیگر اجناس مردمان و چون همه یکجا می‌آیند میان وضع و شریف فرقی باشد» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۱۴۰).

تمام جملات خبری بالا مجاز مرکب از فعل امر هستند. از آنجاکه مقام نویسنده پایین‌تر از شنونده است، خواننده یا مستمع می‌تواند این امر را بپذیرد یا از پذیرش آن خودداری کند. در اینجا نیز نویسنده با فعل امر را به‌جهت احترام به مستمع، به‌صورت خبری آورده و مجاز مرکب است.

در این جمله نیز غرض راهنمایی و ارشاد پادشاه است: «همیشه مردم بسیار از متظلمان بر درگاه مقیم می‌باشند و اگرچه قصه را جواب نمی‌یابند نمی‌روند و غریب و رسول که بدین درگاه آید و این فریاد و آشوب بیند چنان پندارد که بر این درگاه ظلمی عظیم می‌رود، بر خلق این در بدیشان باید بست تا حاجات غریب و شهری جمله گوش کنند و بر جای نویسند و چون مثال به ایشان رسید باید که در حال بازگردند تا این فریاد و آشوب نماند» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۶۰). نویسنده ابتدا با بیان غیرمستقیم امری (به‌صورت خبری) به ارشاد و راهنمایی پادشاه می‌پردازد و سپس در قالب بیان حکایات، به‌صورت برجسته‌تر الزام انجام امر را نشان می‌دهد. در جملات زیر نیز با مجاز مرکب (خبری در معنای امری) فعل امر آورده که غرض آن نیز راهنمایی و ارشاد پادشاه است: «واجب چنان کند که در هفته یک بار یا دو بار علما دین را راه دهد و امر حق تعالی از ایشان بشنود و تفسیر قرآن و اخبار رسول صلی‌الله‌علیه‌وسلم بشنود و حکایات پادشاهان عادل را بشنود» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۶۷).

«نیکوترین چیزی که پادشاه را باید دین درست باشد» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۶۴).

مقصود ثانوی در جمله امری زیر نیز ترغیب مخاطب به انجام کاری است:

«پس از این تو را فرمودم که هر که بر کسی ستم کند و یا کسی به ناحق بر کسی بیداد کند یا بر شریعت استخفاف کند و تو را معلوم گردد، باید که همچین بی وقت بانگ نماز کنی تا من بشنوم و تو را بخوانم و احوال بپرسم و با آن کس همان کنم که با این سگ کردم» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۶۸).

غرض ارشاد و راهنمایی در فصل اندر خروج مزدک نیز با بسامد زیادی آورده شده است: «و دو شمشیر به ایشان داد و گفت چون که فردا قباد به آتشکده با بزرگان و موبدان آید، اگر آتش قباد را کشتن فرماید شما هر دو میان شمشیرها برکشید و قباد را بکشید که هیچ کس با شمشیر در آتشکده نیاید گفتند فرمان برداریم» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۲۱).

غرض ارشاد و راهنمایی در این باب از سیاست‌نامه بارها به کار رفته است: «و موبد نوشیروان را گفت بگوی تا ده مردان از خاصکیان تو شمشیر در جامه پنهان کنند و با تو در آتشکده شوند و هر وقت که مزدک به آتشکده خواستی شد، نخست آن رهی را بیاموختی که در زیر سوراخ چه گوید و خود به آتشکده شد و این موبد را گفت تو از آتش بپرس تا با تو سخن گوید موبد نیز از آتش بپرسید جواب نیافت» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۲۲).

فعل امر با معنای ارشاد و راهنمایی در فرازهایی از سیاست‌نامه با استناد به قرآن آورده شده است: «بدان منگر که ترا عدت و لشکر لندک است بدان نگر که خدای تعالی همان گوید کم من فئته قلیله غلبت فئته کثیره یاذن الله والله مع الصابرين» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۱۹).

به طور کلی، سیاست‌نامه در شمار کتاب‌های نصیحت‌الملک است و غرض نویسنده در تمام کتاب ترغیب و راهنمایی و ارشاد پادشاهان است. مشهود است که با این محتوا، بیشترین فراوانی جملات امری از نوع ترغیب و راهنمایی است.

۲-۲. دعا

«دعا طلب دانی باشد از عالی» (رجایی، ۱۳۴۰، ص. ۱۵۰). همچنین به گفته تجلیل، سخنی از جان برآمده که مطلوب در طبق اخلاص قرار گیرد و از پیشگاه خداوندی یا غیر او طلب می‌شود» (رک تجلیل، ۱۳۹۷، ص. ۲۰). دعا، خواست بنده از پروردگار است و حدود ۳۳ فعل امر با معنای دعا از کتاب سیاست‌نامه به دست آمده است. از جمله موارد زیر:

«ایزد تعالی این دولت را تا قیامت پیوسته دارد و چشم بد و عین الکلام ازین مملکت دور دارد» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۷).

«می‌گفت یا رب تو فریاد رس و مرا به حق خویش رسان.» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۵۸).

«خلد الله ملکه و بر فرزندان و خاندان او که چشم بد از روزگار او دور باد» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۱۰). همچنین دعا در این عبارات نیز آمده است: «سبب مذهب قرامطه آن بود که جعفرالصادق را رضی‌الله‌عنه پسری را بود اسمعیل و اسمعیل پیش از پدر وفات یافت» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۳۱).

«حسین بن علی رضی‌الله‌عنه با قومی از صحابه و وجوه بر خوان نشسته بودند و نان می‌خوردند» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۱۴۷).

غرض دعا در این گزاره سیاست‌نامه نیز مشهود است: «در سر کس فرستاد که او عصیان آشکار کرد و با ملحدان لعنهم‌الله یکی شد» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۱۵).

۲-۳. التماس یا درخواست

طلب فرد از هم‌تراز خویش درخواست یا التماس است: «و آن طلب مساوی است از مساوی یعنی مساوی در رتبه که در فارسی بخواهد تعبیر می‌شود، چنان‌که گویی اعطنی الکتاب ایها الصدیق» (رجایی، ۱۳۴۰، ص. ۱۵۰).

کزازی نیز در این معنی گفته است: «خواستاری (التماس) آن است که هم‌پایه‌ای، به فرمان، انجام کاری را از هم‌پایه‌ای بخواهد» (کزازی، ۱۳۷۳، ص. ۲۱۹). همچنین التماس «آن خواستنی است که با تضرع و زاری و مسکنت و اضطراب همراه است و درضمن آن غالباً گوینده سوء‌حال و دردمندی و پریشانی خویش را بازمی‌نماید» (تجلیل، ۱۳۹۷، ص. ۲۰). در اینجا، مقصود راوی، درخواست از سپهسالار است.

«تو که سپهسالاری، از پادشاه درخواستی که بزرگان از من مهمانی می‌خواهند» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۴۰). این جمله نیز خواسته از یک مقام هم‌تراز است: «تو در پیش بزرگان لشکر از پادشاهی بیزار شو و مرا ولیعهد خود کن» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۴۱).

خواستۀ زیر هم‌زمان در معنای التماس و سپاسگزاری به کار رفته است: «گفتم ای شیخ اگر زر نمی‌پذیری، این‌قدر خوردنی به تبرک بپذیر که از کسب حلال من است تا دلم خوش گردد» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۶۳).

غرض التماس در باب بیرون آمدن قرمطیان نیز مشاهده می‌شود: «عبدالله بن میمون مر مبارک را سوگندها داد که آنج من با تو گویم با هیچ کس نگوئی آلا با کسی که اهل باشد، پس سخنان چند بر او عرضه کرد» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۳۲). همچنین غرض خواسته در همین باب آمده است: «و او را گفت تو به جانب ری رو که در ری و آبه و قم و کاشان و ولایت طبرستان و مازندران همه رافضی‌اند و دعوی به شیعت کنند و ایشان دعوت ترا اجابت کنند و خود از بیم به جانب بصره شد» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۳۳).

همچنین در این گزاره نیز غرض التماس مشاهده می‌شود؛ این غرض از آنجاکه درخواست فرودست از فرادست است، به تمنی نیز نزدیک است: «کنده پیر چون ملک را تنها دریافت از پس خارین برخاست پیش ملک آمد و قصه را برداشت و گفت ای ملک اگر جهانداری داد این ضعیفه بده و قصه او را بخوان و حال او بدان» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۳۹).

۲-۴. تمنی

تمنی در معنای درخواست فرودست از فرادست است؛ اما امیدی در استجابت خواسته خود ندارد. در واقع حالت افراط در خواسته فرد تمنی نام دارد و وقتی التماس و خواهش به اوج می‌رسد، تمنی شکل می‌گیرد. به‌طور کلی «حالت رایجی که بر جان ما انسان‌ها سلطه دارد و گاه در بیان آن از واژه‌های امر استفاده می‌شود» (تجلیل، ۱۳۹۷، ص. ۲۲).

«خود را پیش او افکند و گفت: یا بها بده یا عوض» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۳۸). گاه مستمع هیچ امیدی در اجابت خواسته ندارد، باین‌حال باز خواسته خود را به روش‌های مختلف بیان می‌کند. در این بخش نیز غرض تمنی فعل امر مشهود است: «گفتم ازین دو آفتابه یکی ترا حلالاً طیباً و یکی به من ده که سخت درمانده‌ام و باین‌همه از اقرار خویش ابرای محکم بکنم به گواه و عدول که مرا به تو هیچ دعوی دیگر نباشد» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۹۰). در این جمله از سیاست‌نامه نیز تمنی مشهود است: «گفتم الله الله ای مولانا به فریاد بنده رسی که بر تاهی نان قدرت ندارم. سلطان از جهت او رنجه شد» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۹۸).

۲-۵. استرحام

استرحام طلب از فرد هم‌تراز است اما سعی در برانگیختن شفقت او دارد. در واقع، «گاهی برای استرحام و برانگیختن رحم و شفقت مخاطب، فعل را به‌صورت امر به کار می‌برند» (علوی مقدم و اشرف‌زاده، ۱۳۸۷، ص. ۵۲)؛ مانند جملات زیر:

«امر به معروف کردیم و فریاد برآوریم که مسلمانی نمانده است که در شهر بغداد که بر بالین خلیفه، زنی را به کره و مکابره از راه بگیرند و در خانه برند و فساد کنند» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۶۳). در اینجا فعل اخباری در معنای فعل امری آورده شده است و مقصود برانگیختن مسلمانان برای کمک به زن است.

«آن زن فریاد می‌کرد و می‌گفت ای مسلمانان مرو فریاد رسید که من زن این کاره نیم.» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۶۳).

۲-۶. تمسخر

کزازی غرض تمسخر (ریشخند) را چنین معنی کرده است: «گاه ساخت فرمان از آن روی در ادب به کار گرفته می‌شود که می‌خواهند شنونده را به ریشخند گیرند و او را خوار بدارند» (کزازی، ۱۳۷۳، ص. ۲۲۲). در این جمله، غرض از فعل امر، به سخره گرفتن مزدک است: «آنکه نوشیروان پیش پدر آمد، پدر و مزدک را گفت: همه را به خلعت پوشانیدیم و در میدان آراسته ایستاده‌اند. برخیزید و نظاره کنید تا هرکس زیتی از این خوب‌تر ندیده‌اند. قباد و مزدک، هر دو برخاستند و در آن سرای شدند و از سرای به میدان شدند؛ چون به میدان آمدند، نگاه کردند، همه میدان سرتاسر پاها دیدند در هوا» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۲۹).

«گفت: ای مزدک در گرویدگان خود بنگر و نظاره می‌کن.» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۲۹).

در حکایتی، وزیر نه تنها مردم بلکه پادشاه را نیز به سخره می‌گیرد: «برو که شما را و پادشاه را من نگاه می‌دارم؛ اگر من نیستمی، دیرستی تا مغزهای شما کرکسان خوردندی» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۳۰).

همچنین، غرض گاهی تمسخر و تحقیر هم‌زمان است: «گفت ملک را هیچ مهمی در پیش نیست که به لشکر حاجت خواهد بود و تو و مانند تو، اگر در خدمت باشید و اگر نه می‌باشید، شاید. اگر نانت می‌باید، به کار گل شو» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۳۰).

تمسخر در این گزاره نیز مشهود است: مر گفت ترا مالیحولیا رنجه می‌دارد... هذیان بسیار می‌گویی نه تو را شناسم و نه ازین که گویی خبردارم ولیکن نام آن‌کس که تو می‌بری جوانی نیکوروی بود و آبادان و ملبس من گفتم ای قاضی من آنم از بد داشتی جراحت نزارم و روی من زشت شده است گفت برخیز مرا صداع مده و به سلامت برو.» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۹۰).

۲-۷. توبیخ و ملامت

غرض از فعل امر گاهی توبیخ و ملامت فرد است. چنان‌که در حکایت سلیمان بن عبدالمک و جعفر برمک آورده شده است: «والی بلخ چون فرمان بنخواند، جعفر را سوی دمشق فرستاد. به هر شهری که رسیدی، بزرگان استقبال کردند و نزول فرستادندی تا به دمشق رسید. سلیمان فرمود تا همه بزرگان و لشکر به پذیره او شدند و او را با اکرام و جلالت هر چه تمام‌تر، در شهر آوردند و به سرای نیکو فرود آوردند. بعد از سه روز، او را پیش سلیمان بردند؛ چون چشم سلیمان بر وی افتاد، به دیدار و منظر خوش آمد. چون جعفر بر ایوان آمد و حاجبان او را پیش بردند، چون نشست سلیمان تیز در او نگریست، پس روی ترش کرد و گفت: برخیز از پیش من. حاجبان، سبک او را بر کردند و باز گردانیدند. هیچ‌کس ندانست که سبب آن چه بود» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۹۵). منظور در فعل امر «برخیز»، صرفاً خارج شدن از بارگاه پادشاه نیست، بلکه چون وزیر در زیر نگیں خود زهر دارد، پادشاه وی را توبیخ و ملامت می‌کند.

در این عبارت از حکایت خروج مزدک نیز فعل امر در معنای ثانوی توبیخ و ملامت آورده شده است: «پدر را گفت: دیدی رای فرزندانگان؟ اکنون مصلحت تو در آن است که تو یک‌چندی در خانه بنشین تا مردم و لشکر بیارامند که این فساد از سست‌رایی تو برخاست» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۲۹).

هر دو غرض ملامت و تهدید، از این گزاره سیاست‌نامه تأویل می‌شود: «آهنگ مسجد کرد و گوش برداشت این خلف با مردمان این مذهب همی گفت چون در ده شد گفت ای مردمان بازار او باطل کنید و گرد او مگردید چه آنک من از او شنیدم می‌ترسم که این ده در سر کار او شود» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۳۴).

۸-۲. تهدید

تهدید به معنی «ترساندن فاعل از سوء عاقبت» است (رجایی، ۱۳۴۰، ص. ۱۵۲). یا «تهدید مخاطب به سبب فعلی که از او صادر شده چون کریمه اعملوا ما شئتم. که مقصود آن است که هر کار بدی که از شما صادر شود در مقابل آن عقوبت خواهید کشید» (مازندرانی، ۱۳۷۶، ص. ۸۱). کزازی در بیان غرض تهدید آورده است: «ترساندن (تهدید)، آن است که به یاری فرمان، شنونده را از فرجام و پی‌آمد کاری بترسانند و برحذر کنند» (کزازی، ۱۳۷۳، ص. ۲۲۳).

در اینجا فعل خبری، مجاز مرکب از فعل امر است و در معنای تهدید به کار رفته است: «مقطعان بر سر ایشان و والیان همچین شحنه‌اند با رعیت همچنان که پادشاه با دیگران تا رعایا خشنود باشد تا از عقوبت و عذاب آخرت ایمن باشد» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۸۳).

در این جمله گوینده امر، مستمع را تهدید می‌کند تا عدل را رعایت کند: «تو هر روز در شهوت خود مال خرج می‌کنی و ما در نانی نمی‌رسیم اگر نصیب ما بیرون کنی و آلا به خدای عزوجل گریزیم و بدو نالیم تا بیت‌المال از تو بیرون کند و به کسی بسپارد که بر مسلمانان شفق باشد» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۱۶۴).

در این جمله نیز گوینده امر، مرتبه والایی دارد و در بطن حکایت، غرض هشدار دادن به والی است تا قرض رعیت را بازگرداند: «سلام کن و او را بگوی: استاد من سلام می‌رساند و می‌گوید که فلان کس، از تو به ظلم آمده است و حجتی به اقرار تو، به مبلغ هفتصد دینار در دست دارد و از حواله این، یک‌سال‌ونیم بگذشت. خواهم که هم ز این مرد به وی رسانی به تمام» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۶۱). منظور از سلام رساندن، اخطار دادن به والی و تهدید اوست و معنای حقیقی مدنظر نیست.

گاهی نیز تهدید به عقوبت مستمع در آخرت است: «از خدای بترس که بعد از این جهان، جهانی دیگر است» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۱۸۹).

در جمله زیر نیز گوینده، برای حفظ آبروی زنی، مستمع را تهدید می‌کند و او را از قدرت معتصم می‌ترساند. این جمله امری در بطن یکی از تعلیمی‌ترین حکایت‌های سیاست‌نامه آورده شده است: «این زن را بیرون فرستید و اگر نه، هم‌اکنون به درگاه معتصم رویم و تظلم کنیم» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۶۸).

غرض تهدید فعل امر، در باب «اندر جاسوسان فرستادن» نیز مشهود است؛ در این فراز، فعل خبری در معنای امری آمده است: «همه شهر دانند که مرا و پدر مرا چه مال بود و بر قول من گواهی دهند اگر زر من بدهی فبها و آلا هم‌اکنون پیش عضدالدوله روم و از تو تظلم کنم و بی‌حرمتی بسر تو آرم که جهانیان عبرت گیرند» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۹۶).

تهدید در این بخش نیز مشاهده می‌شود: «گفت تا دانید که من سیاست از گراف نکردم و بعد این با ستمکاران جزء به شمشیر سخن نخواهم گفتن و میش و بره را از گرگ نگاه خواهم داشت و دست‌ها دراز کوتاه خواهم گفت و مفسدان را از روی زمین برگیرم و جهان را به داد و عدل و امن آباد کنم که مرا از جهت آن کار آفریده‌اند» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۴۳).

گاهی نیز نویسنده فعل اخباری یا همان مجاز مرکب از امر را نیز در معنای تهدید آورده است: «بیدادی و ناسپاسی کردن که ملک را زوال آورد و ناسپاسی نعمت را ببرد» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۳۷).

۲-۹. تنبیه و آگاهی

مراد از این غرض فعل امر، تنبیه است. در واقع گوینده، درصدد آگاهی بخشیدن به مستمع برای انجام کار درست است. جمله امری زیر در بطن یکی از مشهورترین حکایات سیاست‌نامه و با غرض تنبیه و آگاهی آورده شده است: «گفت عبرت گیرید که من آن مردم که بامدادان، مطبخ من را چهارصد اشتر می‌کشید و شبانگاهی، سگی برداشت» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۰).

در جملات زیر گوینده در مقام نازل‌تر از مستمع قرار دارد و به روش غیرمستقیم، سعی در ارشاد و راهنمایی و تنبیه و آگاهی بخشیدن به پادشاه دارد: «همه‌وقتی پادشاه را از احوال گماشتگان غافل نباید بود و پیوسته، از روش و سیرت ایشان بر می‌باید رسید. چون ناراستی و خیانتی از ایشان به دیدار آید، هیچ ابقا نباید کردن؛ او را معزول باید کرد و بر اندازه جرم او مالش دهد تا دیگران عبرت گیرند و هیچ‌کس از بیم و سیاست، بر پادشاهان نیارد اندیشد» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۳۳).

«ملوک را همیشه دو خزینه بوده است یکی خزینه اصل و یکی خزینه خرج و مالی که حاصل می‌شده بیشتر به خزانه اصل بودی و کمتر به خزانه خرج» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۵۹).

این جمله با غرض تنبیه و هشدار فرمان‌دهنده به فرمان‌بر و همچنین راهنمایی و ارشاد آورده شده است: «و بعد از این، به وقت معامله حریف بشناس» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۶۲).

در این بخش معنای تنبیه فعل امر مشهود است: «یا معشر المسلمین بدانید که یعقوب عاصی شد و بدان آمده است تا خاندان عباس برکند» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۱۶).

همچنین در این جمله نیز غرض گوینده، تنبیه و آگاهی بخشیدن برای انجام کار درست است: «پیوسته شما را همی‌گویم که با رعایا نیک‌روید» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۳۶).

در این فراز از سیاست‌نامه، مجاز مرکب از فعل امر در معنای تنبیه و آگاهی آورده شده است: «که آنچه با تو بگویم اگر کنی هم امروز با زر خویش بازرسی» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۶۰).

۲-۱۰. تسویه

رجایی در معالم‌البلاغه، معنای تسویه را چنین بیان کرده است: «حکم به تساوی دو نسبت چون قول خدا تعالی وَأَسِرُوا قَوْلَكُمْ أَوْ اجْهَرُوا بِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ» (رجایی، ۱۳۴۰، ص. ۱۵۴). در این حال، مخاطب مختار است بین دو امر یکی را انتخاب کند. مانند جمله زیر:

«سخن قباد و نوشیروان به جایی رسید که مطلق گفتند که یا حجتی بیار که این مذهب، رد کند و سخن مزدک باطل گرداند یا کسی را بیار که سخن او از حجت مزدک قوی‌تر باشد و درست‌تر باشد و آلا تو را سیاست فرمایم تا دیگران عبرت گیرند. گفت: مرا چهل روز زمان دهید تا حجتی بیارم یا کسی را بیارم» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۱۷).

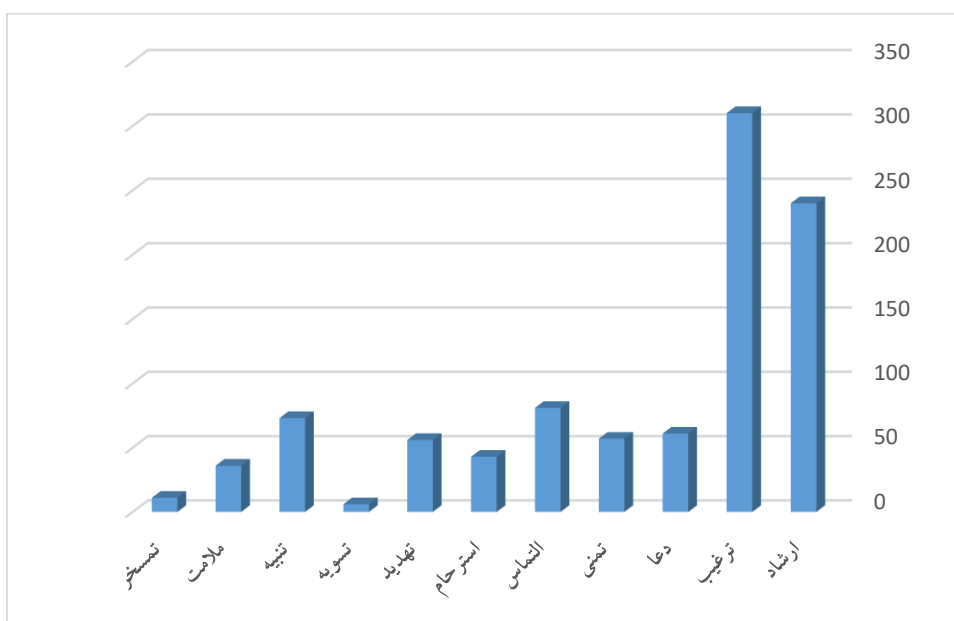
در این جمله نیز مستمع مختار است که بین دو امر، یکی را به اختیار انتخاب کند: «گفت خواهم که در حال، او را به حق خویشتن رسانی یا با وی به مجلس حاکم روی تا آنچه از مقتضی شرع و واجب آید، بفرماید» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۶۲).

در عبارت زیر، اگرچه مستمع مختار است که یکی از دو امر را انتخاب کند، غرض هر دو، رسیدن خواهنده به حق خویش است:

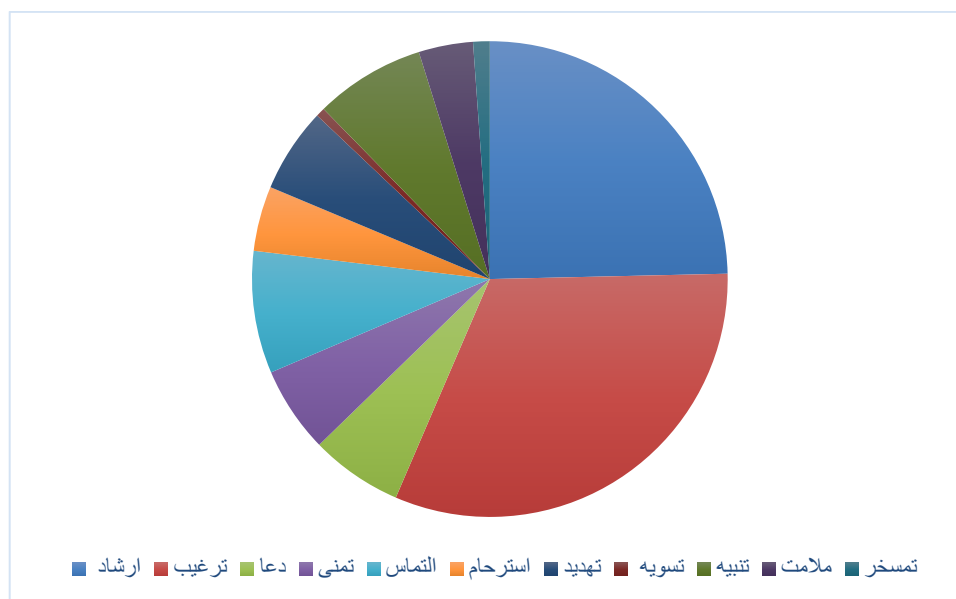
«اگر آن عقد شایسته است، بفرمای تا بها دهند و اگر شایسته نیست، باز دهند که من بر سر راهم» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۹).

این نکته مهم است که «در برخی موارد، جمله خبری و انشایی هم‌زمان تداعی‌کننده چند مقصود ثانوی است. مقاصد ثانوی متعدد در یک جمله، گاه متفاوت از هم و گاهی مرتبط و در جهت تکمیل مفهوم یکدیگر ظاهر می‌شود» (جمالی، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۹). در سیاست‌نامه نیز یک گزاره امری، ممکن است دو یا چند غرض ثانویه داشته باشد. در مثال زیر، غرض فعل امر هم تسویه و هم تمنی است؛ چراکه فرودست از فرادست تقاضایی دارد. «این زن پیش سلطان محمود رفت و تظلم کرد که دزدان کالای من ببرند به دیر گچین؛ کالای من باز ستان یا تاوان بده» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ص. ۷۳).

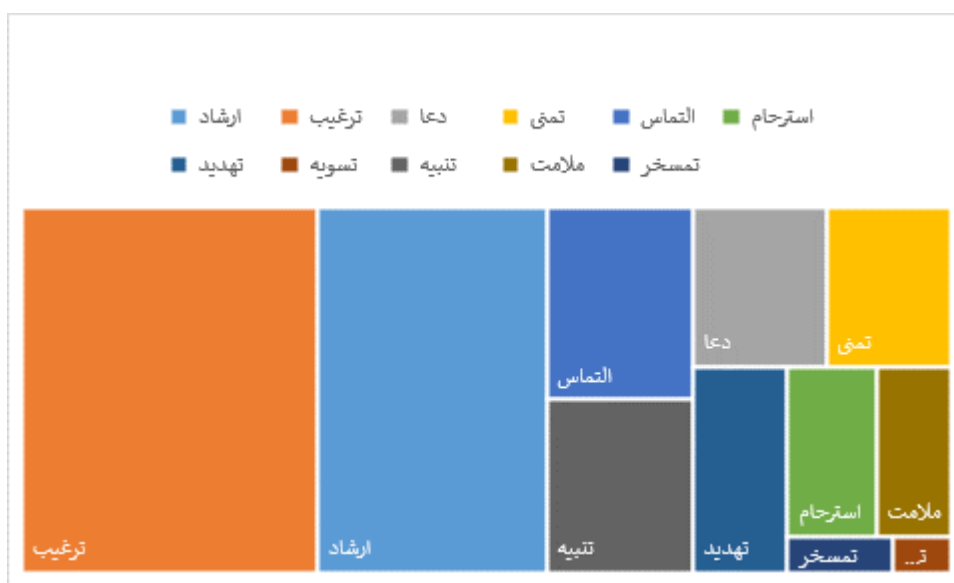
نمودارها

نمودار ۱. نمودار عددی معانی ثانوی فعل امر

نمودار ۲. نمودار درصدی معانی ثانوی فعل امر

نمودار ۳. نمودار تصویری معانی امر

۳. نتیجه

موضوع پژوهش، بررسی معانی ثانوی امر در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک است. به این منظور تمام جملات امری از متن کتاب شناسایی، تحلیل و دسته‌بندی شده است. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد بیشترین بسامد معنای ثانوی جمله امری، که ترغیب، ارشاد و راهنمایی است، با موضوع کتاب هم‌خوانی دارد. در کتاب، فعل امر با غرض ترغیب در ۳۱۰ مورد و فعل امر با غرض ثانوی ارشاد و راهنمایی در ۲۴۰ مورد مشاهده شد. همچنین، در متن سیاست‌نامه، ۶۱ فعل امر در معنای دعا، ۵۷ فعل امر در معنای تمنی، ۸۱ فعل امر در معنای التماس، ۴۳ فعل در معنای استرحام، ۵۶ مورد در معنای تهدید، ۶ فعل امر با غرض ثانوی تسویه، ۷۳ فعل امر در معنای تنبیه، ۳۶ فعل در معنای ملامت و ۱۱ فعل امر در معنای تمسخر به کار رفته است. از آنجا که نظام‌الملک، کتاب را برای ملکشاه و به‌طور کلی پادشاهان و فرمانروایان نوشته است، مقام او به‌عنوان نویسنده و وزیر، پایین‌تر از پادشاه (مخاطب و مستمع) است و به همین دلیل، خواجه نظام‌الملک در دیباچه هر باب، گزاره‌های امری را در معنی اخباری به کار برده و از امر مستقیم به پادشاه خودداری کرده است. بنابراین، فراوانی مجاز مرکب در نوشته او زیاد است. همچنین، او مفاهیم امری دیباچه را در قالب حکایت‌ها گسترش داده تا از این طریق، پادشاه را بیش از پیش به انجام وظایف خود و انجام کار درست و رعایت عدالت و حق رعیت وادار و ترغیب کند.

سیاست‌نامه در کل، کتابی از نوع ادب تعلیمی است و به همین دلیل در بیشتر موارد، گزاره‌های امری در معنی ارشاد و راهنمایی به کار رفته‌اند که یکی از مهم‌ترین معانی ثانوی امر است و به‌طور کلی خواجه نظام‌الملک طوسی، در سیاست‌نامه از فعل امر به دو شکل بهره برده است: نخست، در دیباچه فصل‌ها به‌صورت غیرمستقیم و به‌شکل مجاز مرکب، به‌منظور تعلیم، ارشاد و راهنمایی عملی پادشاه؛ دوم، استفاده از فعل امر در گفتمان درونی حکایت‌های سیاست‌نامه که نویسنده با اغراض متنوع بیان کرده است.

منابع

- بصیری، محمدصادق، حسینی سروری، نجمه، و جهانشاهی افشار، علی (۱۴۰۱). معانی ثانوی فعل امر در اشعار اقبال لاهوری. *فنون ادبی*، ۱۴ (۳)، ۹۹-۱۲۲. <https://doi.org/10.22108/liar.2022.134004.2154>
- تجلیل، جلیل (۱۳۹۷). *معانی و بیان*. نشر مرکز دانشگاهی.
- جرجانی، شیخ عبدالقاهر (۱۳۸۳). *دلایل الاعجاز فی القرآن* (سیدمحمد رادمنش، مترجم). شاهنامه پژوهی.
- جمالی، فاطمه (۱۳۹۵). نقد و تحلیل اغراض ثانوی خبر و انشا در علم معانی. *دوفصلنامه بلاغت کاربردی و نقد بلاغی*، ۱ (۲)، ۹۵-۱۱۶. <https://doi.org/10.30473/prl.2022.32952.1236>
- خانه بیگی، سرور، سیدصادقی، سید محمود، و اردلانی، شمس‌الحاجیه (۱۴۰۱). بررسی سبک و شیوه مولانا در ساختار جمله‌های امری در دفتر سوم مثنوی شریف. *نقد بلاغی*، ۱۳ (۲۸)، ۵۵-۸۲. <https://doi.org/10.22075/jlrs.2021.22320.1852>
- خیام پور، عبدالرسول (۱۳۷۲). *دستور زبان فارسی* (چاپ هشتم). کتاب‌فروشی تهران.
- ذبیح‌پور، سیده فاطمه، باقری خلیلی، علی‌اکبر، و حق‌جو، سیاوش (۱۴۰۰). تحلیل اغراض ثانوی فعل امر در اشعار اجتماعی مجموعه آینه‌ای برای صداها. *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، ۶۱ (۶۱)، ۱۳۳-۱۵۸. <https://www.sid.ir/paper/953432/fa>
- رجایی، محمدجلیل (۱۳۴۰). *معالم البلاغه در علم معانی و بیان و بدیع*. انتشارات دانشگاه شیراز.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۱). *رستاخیز کلمات*. نشر سخن.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۴). *معانی* (چاپ سوم). میترا.
- صادقیان، محمدعلی (۱۳۸۲). *طراز سخن در معانی و بیان*. بنیاد فرهنگی پژوهشی ریحانه‌الرسول.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۳۷). *آیین سخن، مختصری در معانی و بیان* (چاپ سوم). نویسنده.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات در ایران*. فردوس.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۳). *گنجینه سخن* (ج. ۲، چاپ ۴). امیرکبیر.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۷۹). *ابن‌خلدون و علوم اجتماعی*. طرح نو.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۸۵). *درآمدی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران*. کویر.
- علوی مقدم، محمد و اشرف‌زاده، رضا (۱۳۸۷). *معانی و بیان*، سمت.
- عنایت، محمود (۱۳۶۴). *اندیشه سیاسی در اسلام معاصر* (بهاء‌الدین خرمشاهی، مترجم). خوارزمی.
- فیرحی، داوود (۱۳۷۸). *قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام*. نی.
- کاردانی، چنور، و مالمیر، تیمور (۱۳۸۸). بررسی نقش‌های معنایی جملات پرسشی و امری در قصاید خاقانی. *کاوش‌نامه*، ۱۰ (۱۹)، ۱۲۳-۱۵۲.
- https://e-journals.yazd.ac.ir/article_2498.html#:~:text=10.29252/KAVOSH.2010.2498
- کزاری، میرجلال‌الدین (۱۳۷۳). *زیباشناسی سخن پارسی معانی* (چاپ ۳). نشر مرکز.
- مازندرانی، محمدهادی‌بن‌محمد صالح (۱۳۷۶). *انوارالبلاغه* (به کوشش محمدعلی غلامی نژاد). نشر قبله و میراث مکتوب.
- ماهیار، عباس، و افضل‌راد، رحیم (۱۳۹۳). بررسی اغراض ثانوی جملات امری در غزلیات سعدی. *بهار ادب*، ۷ (۲)، ۱۲۳-۱۳۶. <http://noo.rs/KbGST>

- ناتل خانلری، پرویز (۱۳۶۸). *دستور زبان فارسی* (چاپ نهم). توس.
- نظام‌الملک طوسی، ابوعلی حسن ابن علی (۱۳۴۴). *سیاست‌نامه* (با حواشی، یادداشت‌ها و اشارات و تصحیح علامه محمد قزوینی؛ تصحیح مجدد و تعلیقات و مقدمه به کوشش مرتضی مدرس چهاردهی، چاپ ۲). کتابفروشی زوار.
- هاتفی اردکانی، غلامرضا، و ایزدیار، محسن (۱۳۹۹). بررسی معانی ثانوی امر در غزلیات کلیم کاشان. *زیبایی‌شناسی ادبی*، ۱۱(۴۴)، ۱۰۱-۱۳۰. <https://www.magiran.com/p2201708>
- الهاشمی، احمد (۱۹۶۰م). *جواهر البلاغه فی المعانی و البیان و البدیع* (ج. ۱). مکتب التجاریه الکبری.
- یوسفی، غلامحسین (۱۳۵۷). *دیداری با اهل قلم* (ج. ۱، چاپ ۲). دانشگاه فردوسی.
- یول، جرج (۱۳۸۷). *کاربردشناسی* (علی رحیمی و بهناز اشرف گنجوی، مترجمان). نشر جنگل.

References

- Alavi Moghadam M., & Ashrafzadeh, R. (2008). *Retic [Maani va Bayan]*. Samt. [In Persian]
- Alhashemi, A. (1960). *Javaher-albalaghat fe Almaani va Albayan va Albadi* (Vol. 1]. MaktabAl-Tejariyat Al-Kobra. [In Arabic]
- Basiri, M. S., Hosseini Sarwari, N., & Jahanshahi Afshar., A. (2022). Secondary senses of imperative sentences in Iqbal Lahori's poems. *Literary Arts*, 14(3), 99-122. <https://doi.org/10.22108/liar.2022.134004.2154> [In Persian]
- Enayat, M. (1985). *Modern islamic political thought* [B. Khorramshahi, Trans.]. Kharazmi. [In Persian]
- Fairhi, D. (1999). *Power, knowledge and legitimacy in islam*. Ney. [In Persian]
- Hatefi Ardakani, G., & Izadyar, M. (2020). The secondary meaning of the verb in Kalim Kashani's Ghazals. *Literary Aesthetics*, 11(44), 101- 130. <https://www.magiran.com/p2201708> [In Persian]
- Jorjani, S. (2004). *Dalael-al-E'jaz fe Alqor'an* [S. M. Radmanesh, Trans.]. Shahnameh Pajoohi. [In Arabic]
- Jamali, F.(2016) Criticism and analysis of secondary thoughts of news and writings in the science of meaning. *Journal of Applied Rhetoric and Rhetorical Criticism*, 1(2), 95-116. <https://doi.org/10.30473/prl.2022.32952.1236> [In Persian]
- Kardani, Ch., & Malmir, T. (2010). A study of the semantic functions of the exclamatory sentences in Khaghani's Quasidas. *Kavoshnameh*, 10(19), 123- 152. https://e-journals.yazd.ac.ir/article_2498.html#:~:text=10.29252/KAVOSH.2010.2498 [In Persian]
- Kazzazi, J. (1994). *Aesthetics of persian speech [Zibaei Shenasi-ye-sokhan Parsi]*. Markaz. [In Persian]
- Khanehbeigi, S., Seyyed Sadeqhi, S. M., & Ardalani, Sh. (2022). A study of Rumi's style and method in sentence structure in the third book of Masnavi Sharif. *Rhetoric Criticism*, 13(28), 55-82. <https://doi.org/10.22075/jlrs.2021.22320.1852> [In Persian]
- Khayyampour, A. (1993). *Persian grammar*. Bookstore. [In Persian]
- Mahyar, A., & Afzalirad, R. (2014). Examining the secondary purposes of imperative sentences in Saadi's ghazals. *Bahar-e-Adab*, 7(2), 123- 136. <http://noo.rs/KbGST> [In Persian]
- Mazandarani, M. (1997). *Anvar-al- Balaqeh* (by M. A. Gholaminejad). Qiblah Publication and Miras Maktub. [In Persian]
- Natel Khanlari, P. (1989). *Persian grammar*. Toos. [In Persian]
- Nizam al-Mulk Tusi (Khajeh). (1965). *The Book of politics* (With margins, notes, and references, and edited by A. M. Qazvini; Revised and with annotations and an introduction by M. Modarresi Chahradahi; 2nd edition). Zavar Bookstore. [In Persian]
- Sadeghian, M. (2003). *The Style of speech in meanings and expression*. Rayhaneh al-Rasul Cultural Research Foundation. [In Persian]

- Rajaei, M. (1961). *Maalem-al-Balagheh*. Shiraz University. [In Persian]
- Safaa, Z. (1990). *History of literature in Iran*. Ferdous Publication. [In Persian]
- Safaa, Z. (1958). *The Art of speech: a brief overview of meanings and expression*. The Author. [In Persian].
- Safaa, Z. (1984). *Treasury of speech* (Vol. 2). Amir Kabir. [In Persian]
- Shafiei-Kadkani, M. R. (2012). *Resurrection of words*. Sokhan Publication. [In Persian]
- Shamisa, C (1995). *Retic (Maani)*. Mitra. [In Persian]
- Tabatabai, S. J. (2006). *An introduction to the history of political thought in Iran*. Kavir. [In Persian]
- Tabatabai, S. J. (2000). *Ibn Khaldun and social sciences*. Tarh-e Nov. [In Persian]
- Tajlil, J. (2018). *Retic (Maani va Bayan)*. Markaz-e- Nashr-e- Daneshgahi (University Publication Center). [In Persian]
- Yousefi, G. H. (1978). *A visit to the writers* (Vol. 1). Ferdowsi University. [In Persian]
- Yule, G. (2008). *Oxford practice grammar: advanced with answers* (A. Rahimi & B. Ashraf Ganjoui, Trans.). Jangal. [In Persian]
- Zabihpour, S. F., Baqeri Khalili, A., & Haghju, S. (2021). Analysis of secondary motives of imperative verb in social poem of collection of Aieenehei Baray-e Sedaha (A Mirror for Sounds). *Research in Persian language and literature*, (61), 133- 158. <https://www.magiran.com/p2390618> [In Persian]

